

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Για την τύχη του έργου του Johannes Leunclavius
Juris Graeco-romani στην Ανατολή

Dimitris G. Apostolopoulos

doi: [10.12681/er.36090](https://doi.org/10.12681/er.36090)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Apostolopoulos, D. G. (2024). Για την τύχη του έργου του Johannes Leunclavius Juris Graeco-romani στην Ανατολή: Το πρώτο αντίτυπο στα 1612. *The Gleaner*, (30), 17–32. <https://doi.org/10.12681/er.36090>

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟΥ JOHANNES LEUNCLAVIUS
JURIS GRAECO-ROMANI ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Τὸ πρῶτο ἀντίτυπο στὰ 1612

I

ΜΙΑ ΜΙΚΡΗ ΣΥΜΒΟΛΗ στὴ διακίνηση, στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ τυπωμένου στὴ Δύση βιβλίου μὲ κείμενα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐπέλεξα νὰ εἶναι ἡ συνεισφορά μου στὸν τόμο ποὺ ὁ Ὅμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (ΟΜΕΔ) ἀποφάσισε νὰ ἀφιερῶσει στὴ μνήμη τῆς Λουκίας Δρούλια.

Ἡ ἐπιλογή μου δὲν χρειάζεται, νομίζω, περαιτέρω διευκρινίσεις, καθὼς ἡ ἱστορία τοῦ ἔντυπου βιβλίου ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐρευνητικὰ ζητούμενα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, τὸ ὁποῖο καὶ ὡς ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων καὶ ὡς διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν (ΚΝΕ) ὑπηρέτησε μὲ πάθος· ἐρευνητικὸ αἶτημα ποὺ τὸ κληροδότησε στοὺς μαθητές του καὶ («Ὁ Ἐραμιστής») ὑπῆρξε, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς πορείας του, πεδίο πρόσφορο καὶ ἀνοικτὸ γιὰ τὴ δημοσίευση μιᾶς σειρᾶς μελετῶν καὶ συμβολῶν στὸ θέμα αὐτό.¹

Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτική δὲν κάνει ἐντύπωση ὅτι τὸ θέμα τοῦ πρώτου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου ποὺ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν διοργάνωσε λίγο μετὰ τὴν ἐκλογή τῆς Λουκίας Δρούλια στὴ θέση τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΝΕ ἦταν ἀφιερῶμένο στὸ βιβλίο: «Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες» ἦταν ὁ τίτλος ποὺ υἱοθετήθηκε μὲ τὴν παρότρυνση τοῦ Φίλιππου Ἡλίου.² Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς ἀναγέννησης τοῦ ΚΝΕ

1. Βλ. τίς σχετικὲς πληροφορίες ὡς τὸ 1995, δηλαδή ὡς τὸν 20ὸ τόμο τοῦ περιοδικοῦ, στὸ δημοσίευμα Ὅμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Ἐραμιστής. *Ἐδρετήρια* τ. 1-20 (1963-1995), ἐπιμ. Π. Δ. Μιχαηλάκης, Γιούλη Εὐαγγέλου Μποττή, Ἀθήνα 2001. Τὶς πολλαπλὲς Προσθῆκες καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Δ. Σ. Γκίνη καὶ Βαλ. Μέζα, δημοσιευμένες ὡς τὸ 1980, κατέγραψε ὁ Φίλιππος Ἡλίου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία - Φυλλάδια. Τόμος πρῶτος 1801-1818*, Ἀθήνα 1997, σ. ζθ'-ξο'.

2. Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου δημοσιεύθηκαν στὴν Ἀθήνα τὸ 1982.

ὕστερα ἀπὸ τὸ λήθαργο ποῦ τοῦ εἶχε ἐπιβάλει ἡ Ἑπταετία, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ Λουκία Δρούλια προσπάθησε νὰ διασώσει ὅ,τι μποροῦσε νὰ διασωθεῖ καί, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας, συνέβαλε σὲ μιὰ γενναία προσπάθεια νὰ ἀναγεννηθεῖ ἐπιστημονικὰ τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ Κέντρο: νὰ ὀργανωθεῖ σὲ ἐρευνητικὰ προγράμματα καὶ ἔργα, νὰ προσκληθοῦν ὅλοι οἱ («παλαιοὶ») συνεργάτες ποῦ εἶχαν πάρει τὸ δρόμο γιὰ τὸ Παρίσι ἢ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὸ ΚΝΕ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ θεματολογία τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν μὲ νέα γνωστικὰ ἀντικείμενα. Τότε ἐπέστρεψαν ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς, ποῦ ἀνέλαβε τὸ πρόγραμμα «Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὶς βενετικὲς κτήσεις, 15ος-19ος αἰ.», ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος τὸ πρόγραμμα «Ἱστορικὴ μελέτη τῶν οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδας, 15ος-19ος αἰ.» ἐνῶ ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ποῦ εἶχε ἐπανέλθει στὸ ΚΝΕ λίγο νωρίτερα, ὀρίστηκε ὑπεύθυνος γιὰ τὸ πρόγραμμα «Γλωσσολογία καὶ πολιτισμικὲς ἐπαφές: ὁ Ἑλληνισμὸς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, 16ος-19ος αἰ.». Τότε, ὁ Γιάννης Χ. Ἀλεξανδρόπουλος ἀνέλαβε τὸ πρόγραμμα «Οἱ τουρκικὲς πηγὲς τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Πελοπόννησο», ἐνῶ μὲ εἰσήγηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἓνα δικό μου πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο ὡς τότε χρηματοδοτεῖτο ὡς ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, ἐντάχθηκε στὰ Προγράμματα τοῦ ΚΝΕ μὲ τὸν τίτλο «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», μὲ πρῶτο συνεργάτη τὸν Παναγιώτη Μιχαηλάρη. Ἡ Λουκία Δρούλια κράτησε τὸ «Γενικὸ πρόγραμμα ὑποδομῆς νεοελληνικῶν σπουδῶν» καὶ παράλληλα εἶχε τὴν εὐθύνη τοῦ προγράμματος «Ἐστίεις παιδείας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, 15ος-19ος αἰ. Οἱ νεοελληνικὲς βιβλιοθήκες», μὲ βασικούς συνεργάτες τὸν Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη καὶ τὸν Ἀλέξη Πολίτη.³

3. Ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἐρευνητικοὺς στόχους, τὸν ἀκριβῆ χρόνο ἑναρξῆς κάθε προγράμματος, τοὺς συνεργάτες ἀλλὰ καὶ ἀναγραφή τῶν πρῶτων δημοσιευμάτων τους βλ. στὸν ἀπολογισμὸ τοῦ ΚΝΕ τῶν ἐτῶν 1981-1991 ποῦ κυκλοφόρησε τὸ 1992 μὲ τὸν τίτλο: *Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν. Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν. Ἐκθεση πεπραγμένων 1981-1991*, Ἀθήνα 1992. Στὸ ἴδιο δημοσίευμα βλ. καὶ τὰ ἐρευνητικὰ ἔργα ποῦ συμπλήρωναν τὴν τότε θεματολογία τοῦ ΚΝΕ.

II

Τὸ ἔντυπο βιβλίον μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἀσχοληθῶ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τυπώθηκε στὴ Φρανκφούρτη τὸ 1596. Εἶναι δίτομο καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή *Juris Graeco-romani, tam canonici quam civilis*. Περιέχει κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸ κανονικὸ καὶ κοσμικὸ δίκαιο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, κείμενα δημοσιευμένα στὰ ἑλληνικά, στὴ γλῶσσα ποὺ συντάχθησαν, μὲ λατινικὴ μετάφραση. Πρόκειται γιὰ μιὰ συναγωγὴ «γραικολατίνων», τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ Johannes Leunclavius καὶ ἡ ὁποία τυπώθηκε δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ M. Freher.

Ὁ Johannes Leunclavius εἶχε γεννηθεῖ στὴ Βεστροφάλια περὶ τὸ 1533. Πολύγλωσσος καὶ πολυταξιδεμένος ἄφησε ἓνα σημαντικὸ ἔργο. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀπέδωσε στὰ λατινικὰ ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ σιγὰ σιγὰ ὀδηγήθηκε στὴ βυζαντινὴ γραμματεία, ἐνῶ ἓνα ταξίδι του στὴν Ἀνατολὴ τοῦ ἀνοιξε νέους ὀρίζοντες, ποὺ τὸν ὀδήγησαν νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ νὰ μεταφράσει στὰ λατινικὰ τουρκικὰ χρονικά, τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ μιὰ δική του σύνοψη τῆς τουρκικῆς ἱστορίας δημοσίευσε στὴ Φρανκφούρτη τὸ 1588.⁴ Στὴν ἴδια πόλιν δημοσιεύτηκε τὸ 1596 καὶ τὸ *Juris Graeco-romani*, τὸ ἔργο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει σήμερα τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ ἔντυπο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Leunclavius γιὰ νὰ συγκροτήσῃ τὴ συναγωγὴ του. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο Guelferbytanus Helmst. 663 καὶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ E. Bonifidius, *Τῶν Ἀνατολικῶν νομίμων βιβλία Γ'*, τὸ ὁποῖο εἶχε δημοσιευτεῖ τὸ 1573, ἔντυπο ποὺ εἶχε ἀντλήσει τὸ ὑλικό του ἀπὸ τὸν κώδικα Basileensis A. III. 6.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τύχη αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius στὴν Ἀνατολή, δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ πρώτη φορὰ ποὺ θὰ διερευνηθεῖ. Ὁ Κωνσταντῖνος Πιτσάκης εἶχε ἐντοπίσει, πρὶν ἀπὸ εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια, ὅτι τὸ 1712 ἀντίτυπο τοῦ ἔργου ὄχι μόνον βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ συνοδικὴ πράξις.⁵ Ἄν ὅμως ὅσα θὰ ὑποστηρίξω εἶναι ὀρθά, τὸ ὄριο τῆς παρουσίας τοῦ ἐντύπου αὐτοῦ στὴν Ἀνατολὴ θὰ πρέπει νὰ μετατεθεῖ ἓναν αἰῶνα ἐνωρίτερα, ἀπὸ

4. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Johannes Leunclavius βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ D. Metzler δημοσιευμένο στὸ *Westfälische Lebensbilder XIII* (1985), 19-44 καὶ, στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ὅσα ἀναφέρει στὴ μελέτη του ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, «Johannes Leunclavius (1541-1594). Μία ἐπέτειος», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 59-106.

5. Κ. Γ. Πιτσάκης, ὁ.π., σ. 97-98.

τὸ 1712 στὸ 1612, ἀφοῦ τότε ἀγοράζεται στὴν Πολωνία ἀντίτυπο τοῦ *Juris Graeco-romani* γιὰ νὰ προσφερθεῖ στὸν χιακῆς καταγωγῆς «ἄρχοντα» Μιχαήλ Καβάκο, ποὺ ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη.

III

Πρὶν ὅμως δοῦμε ἀναλυτικὰ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα καὶ ἀναδειξομε τὰ νέα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἔντυπο αὐτό, εἶναι σκόπιμο νὰ θυμίσουμε ὅτι τὸ *Juris Graeco-romani* δὲν ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο μὲ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα ποὺ τυπώθηκε στὴ Δύση τὸν 16ο αἰώνα καὶ ἀκόμη νὰ ἀπαντήσουμε στὸ εὐλόγο ἐρώτημα, ποιὸ ἦταν ἄραγε τὸ ἐν δυνάμει ἀγοραστικὸ κοινὸ αὐτῶν τῶν ἐντύπων.

Τὸ 1540 εἶχε τυπωθεῖ στὸ Παρίσι τὸ κείμενο τῆς («Ἐξαβίβλου») τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Th. Adamee Suallenberg. Τὸ ἴδιο ἔργο γνώρισε μιὰ δεύτερη ἐκδοση, στὴ Γενεύη τῆ φορὰ αὐτή, τὸ 1587, τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ Denis Godefroy: δημοσίευσε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ τὴν ἀπόδοσή του στὰ λατινικά. Στὴν ἴδια πόλη τυπώνεται τὸ 1573 καὶ ἡ συλλογὴ τοῦ E. Bonafidius, *Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία Γ'.* *Juris Orientalis Libri III*, στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε, συλλογὴ ποὺ δὲν περιέχει τὸ ἔργο ἑνὸς μόνο συγγραφέα ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ συναγωγὴ ἐπίσημων νομικῶν κειμένων καθὼς καὶ γνωματεύσεων νομομαθῶν, κείμενα ποὺ ὅλα χρονολογοῦνται στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ πὼς στὶς «ἐκδόσεις» τοῦ 16ου αἰώνα ποὺ σημειώσαμε, πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε καὶ ἓνα («Νόμιμον») ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν σώζεται κάποιον ἀντίτυπο ἀλλὰ μόνον τὸ συμφωνητικὸ ἐκδοσῆς του ἀπὸ ἓνα τυπογραφεῖο τῆς Βενετίας, ἔγγραφο τεκμήριο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρχε τουλάχιστον ἡ πρόθεση νὰ δημοσιευθεῖ ἄλλο ἓνα ἔντυπο μὲ νομικὰ κείμενα.⁶ Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίαν ἐντύπων ἦρθε νὰ προστεθεῖ στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καὶ τὸ ἔντυπο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ.

6. Στέφανος Κακλαμάνης, «Τρεῖς πρῶτες ἐκδόσεις (1548-1549) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βάρελη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρισματα* 20 (1990), 244-245. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶχε ἀναμειχθεῖ καὶ ὁ μετέπειτα πατριάρχης Μητροφάνης Γ', βλ. περισσότερα στὴ μελέτη μου «Métrophane III, Patriarche et lettré», ἐπιμ. A. Binggeli, M. Cassin, M. Détoraki, *Bibliothèques grecques dans l'Empire ottoman*, Turnhout 2020 [Bibliologia 54], σ. 39-48.

Όσον αφορά τὸ ἐρώτημα, ποιὸ ἦταν τὸ ἐν δυνάμει κοινὸ, ποιοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἐνδιαφέρονταν γιὰ ἔντυπα τέτοιου περιεχομένου, ἢ ἀπάντηση εἶναι πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνὰ τὸν κόσμον βιβλιόφιλους, ἦταν καὶ οἱ χριστιανοὶ ποὺ ζοῦσαν μέσα στὰ ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας· οἱ τελευταῖοι γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους.

Ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία εἶχε ἐπιλέξει, ἰδίως μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, τότε ποὺ ἐκδηλώθηκαν οἱ πολιτικὲς φιλοδοξίες τοῦ Πορθητῆ νὰ γίνεи καὶ «βασιλεύς», νὰ ἐντάξει στὸ δικαίωκό της σύστημα καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, τμήματα ποὺ εἶχαν βεβαίως ὡς ἀποδέκτες τοὺς πολυάριθμους πλέον χριστιανοὺς ὑπηκόους της.⁷ Ἀπὸ τίς πολλαπλὲς σωζόμενες μαρτυρίες ἃς ἐπιλέξουμε μία, ποὺ εἶναι καὶ πρῶτη καὶ ἐπίσημη. Εἶναι μιὰ μαρτυρία ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ ἓνα ἐγκύκλιο γράμμα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, μὲ χρονολογία 7 Ὀκτωβρίου 1454, πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ πρῶτος λοιπὸν μετὰ τὴν Ἄλωση πατριάρχης προτρέπει τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανοὺς νὰ τηροῦν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ «τοὺς κρατήσαντας νόμους ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν εὐσεβεστάτῃ πολιτείᾳ», διατάξεις δηλαδὴ δικαίου ποὺ εἶχαν νομοθετηθεῖ στὰ χρόνια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας,⁸ προτροπὴ ποῦ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ διατυπώνεται καὶ μὲ τὴν ἐπισημότητα μὲ τὴν ὁποία περιβάλλεται, δηλώνει πῶς κινεῖτο στὸ χῶρον τῆς νομιμότητας.

Στὸ ρητορικὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ἐφαρμογὴ τῆς διατάξης ἀνέμενε τὰ ἔντυπα βοθητήματα ποὺ ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα ἄρχισαν νὰ τυπώνονται στὴ Δύση, ἢ ἀπάντηση εἶναι αὐτονόητα ἀρνητικὴ: καὶ πρὶν τυπωθοῦν ἀλλὰ

7. Βλ. περισσότερο γιὰ τὸ θέμα στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ δεῦτερο Διεθνὲς Συνέδριο ποὺ διοργάνωσε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τὸ 1983 στὴν Ἀθήνα: «Les mécanismes d'une conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire ottoman», *Économies méditerranéennes: équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles. Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Athènes, 18-25 septembre 1983*, Ἀθήνα 1986, σ. 191-204. Ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ. τὴ μελέτη τῶν Β. Ari – L. Kirval (ἐκδ.), *Four Centuries of Diplomatic and Economic Relations between Turkey and the Netherlands (1612-2012)*, Κωνσταντινούπολη/Ρότερνταμ 2014, Appendix, στὴν ὁποία δημοσιεύεται καὶ τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ ὡς σήμερα διοριστήριο μπεράτι τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς γιὰ ὀρθόδοξο πατριάρχη, τὸν Μάξιμο Γ' (1477).

8. Τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα βλ. στὸ δημοσίευμα τοῦ προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», *Οἱ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιτομὴ - Παράδοση - Σχολιασμός. I. 1454-1498*, Ἀθήνα 2013, π. 8, σ. 64-65.

και ἀφοῦ τυπώθηκαν ἡ προσφυγὴ στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν κειμένων πού ἐνδιέφεραν τὴ διοίκηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας και τοὺς χριστιανούς πού ζοῦσαν στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας εἶναι γνωστὴ και θεμελιωμένη ἀπὸ πολλαπλὲς μελέτες.⁹

IV

Ἀπὸ τὶς ὡς σήμερα ἔρευνες ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀντίτυπα τῆς συναγωγῆς τοῦ Leunclavius σὲ βιβλιοθῆκες τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ σὲ δύο περιπτώσεις ἔχουμε τεκμήρια πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε πῶς τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποδείχτηκε και πρακτικὰ χρήσιμο, ἐπειδὴ οἱ νομικὲς πηγὲς πού περιέχονταν στὸν πρῶτο τόμο προσέφεραν λύσεις ἢ θεμελίωσαν αἰτήματα. Ἄς θυμίσουμε τὶς περιπτώσεις αὐτές, καθὼς θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἐπανεξετάσουμε και τὸ ζήτημα πού ἔχει ὀνομαστεῖ («καχυποψία γιὰ τὸ τυπωμένο στὴ Δύση βιβλίο»).

Ἐνας ἱερέας, ὁ παπα-Σκαρλάτος, ἀπὸ ἓνα χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Λαρίσης ἤρθε στὸ Πατριαρχεῖο πρὶν ἀπὸ τὴν 9ῆ Μαΐου τοῦ 1712, ἐξέθεσε τὴν οἰκογενειακὴ ὑπόθεση πού τὸν ἀπασχολοῦσε και ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ νὰ τοῦ γνωμοδοτήσει σχετικὰ.¹⁰ Τὸ θέμα του ἦταν πῶς ὁ γιὸς του εἶχε ἀρραβωνιαστεῖ μὲ ἱερολογία μιὰ κόρη πού τὴν ἐποχὴ τῆς μνηστείας ἦταν μόλις ἑπτὰ ἐτῶν. Πρὶν ὅμως ἐκείνη φθάσει σὲ ἡλικία γιὰ νὰ τελέσουν νομίμως τὸ γάμο τους, ὁ γιὸς του και μνηστήρας τῆς κόρης πέθανε. Τώρα ὁ παπα-Σκαρλάτος θέλει νὰ παντρέψει τὸν ἄλλο γιὸ του μὲ τὴν κόρη αὐτὴ και τὸ ἐρώτημα πού θέτει εἶναι ἂν ὑπάρχει κώλυμα γάμου,

9. Ἡ τελευταία μελέτη σχετικὰ μὲ τὰ χειρόγραφα βιβλία πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἀνασύστασή του στὶς ἀρχὲς τοῦ 1454 εἶναι τῆς Marie-Hélène Blanchet, «Présence et usage de livres au patriarcat de Constantinople durant la seconde moitié du XVe et la première moitié du XVIe siècle», *Bibliothèques grecques...* (σημ. 6), σ. 119-145, ὅπου και ἀναφορὲς σὲ προγενέστερες ἐρευνες.

10. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀνέδειξε πρῶτος ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, «Johannes Leunclavius...» (σημ. 4), σ. 9· βλ. και τὴν ἐκεῖ σημειούμενη βιβλιογραφία, κυρίως I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*, Ρώμη 1964 [Orientalia Christiana Analecta 168], σ. 172 σημ. 118, ὑπόθεση πού ἐπεξεργάστηκα και ἐγὼ στὴ μελέτη μου «Ἐντυπες ἐκδόσεις νομικῶν πηγῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Συναγωγὴ δεύτερη», *Ὁ Ἐραμιστής* 26 (2007), 11-14· κάποιες ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς διατυπώσεις μου ἀναδημοσιεύω ἐδῶ γιὰ τὶς ἀνάγκες αὐτῆς τῆς μελέτης.

ἀν δηλαδή ἡ ἱερολογημένη μνηστεία δημιούργησε συγγένεια. Οἱ «τιμιώτατοι κληρικοί τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας» πού ἀσχολήθηκαν με τὴν ὑπόθεση γνωμοδοτήσαν πὼς δὲν ὑπάρχει κώλυμα καὶ ὁ γάμος μπορεῖ νὰ ἱερολογηθεῖ. Στήριζαν τὴν ἀποψή τους με τὴν ἀκόλουθη πρόταση: «Ἐρευνήσαντες ἡμεῖς ἐν τοῖς νομικοῖς βιβλίοις εὗρομεν σημείωμα συνοδικὸν εἰς τὸ γ' βιβλίον τοῦ Ἀρμενοπούλου, γεγονὸς ἐπὶ πατριαρχείας τοῦ ἁγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Θεοδοσίου, ἔχον κατὰ ῥῆμα οὕτως [καὶ παραθέτουν τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος]».

Ἐνας ἄλλος ἱερέας, ἀπὸ τὸν Μυστρά τὴ φορὰ αὐτῆ, στέλνει τὸ 1710 μία ἐπιστολὴ στὸν λόγιο πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρὰ στὴν ὁποία τοῦ ἐκθέτει τὶς φιλοδοξίες του καὶ ζητᾷ τὴ στήριξή του.¹¹ Τὸ ζήτημα πού ἀπασχολοῦσε τὸν ἱερέα ἦταν, κατὰ πόσον ἕνας ἀλλόθρησκος πού εἶχε βαπτιστεῖ καὶ εἶχε γίνεи ὀρθόδοξος μποροῦσε νὰ ἀνάβει τὴν κλίμακα τῆς ἱεροσύνης. Τὸ θέμα τὸν ἐνδιέφερε προσωπικὰ καθὼς, ὅπως γράφει στὸν Χρῦσανθο με ἀφοπλιστικὴ εἰλικρίνεια, «οἱ γονεῖς μου, δέσποτά μου, ἦταν Τοῦρκοι καὶ μισεύοντας τὸ γένος τοῦ Ἰσμαῆλ ἀπὸ ἐδῶ, βαπτίστη ἡ μητέρα μου καὶ ἐγώ, ὁ πατήρ μου ἐχρίστη ὑπὸ τοῦ ἁγίου μύρου, διατι ἦταν χριστιανός». Στὴ συνέχεια τοῦ ἀναφέρει πὼς τοῦ στέλνει ἕνα «κεφάλαιον» «ὡς καθὼς τὸ ἐσήκωσα [τὸ ἀντέγραψα] ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον, καὶ εἶναι γραικολατῖνο, ὡς τὸ αὐτὸ περιέχει· εἰ μὲν καὶ ἐγὼ ἤμπορῶ νὰ ἔρθω εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης, ἢ ὄχι».

Ἄν γιὰ τὴν προηγούμενη περίπτωση γνωρίζουμε ἀπὸ ἔγκυρη πηγὴ τὴν ἔκβαση τῆς ὑπόθεσης, γιὰ τὸν ἱερέα ἀπὸ τὸν Μυστρά δὲν γνωρίζουμε ἀν ἱκανοποίησε τὶς φιλοδοξίες του καὶ τί ἀπέγινε ὅταν τὸ 1715 τὸ «γένος τοῦ Ἰσμαῆλ» ἐπανῆλθε στὴν Πελοπόννησο. Πάντως τὸ κείμενο πού ἀντέγραψε «ἀπὸ κάποιον Ἀρμενόπουλον» πρέπει νὰ ἦταν ἡ θετικὴ ἀπόκριση τοῦ Θεόδωρου Βαλσαμῶνος στὸ ἐρώτημα πού τοῦ εἶχε θέσει ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας: «Ἐὰν αἰρετικὸς ἱερεὺς ἢ διάκονος ἀξιωθῆ τοῦ θείου καὶ ἁγίου βαπτίσματος... ἐσεῖται ἱερουργῶν μετὰ τῆς προτέρας χειροτονίας αὐτοῦ...».

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰῶνα καθὼς καὶ

11. Γιὰ τὰ σχετικὰ με τὴν παράδοση τοῦ ἐπιστολικοῦ κειμένου καὶ τὴν πρώτη δημοσίευση πού γνώρισε βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, «Ἐνας, ἀκόμα, ἐπιστολογράφος τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ: Ἰωάννης ὁ Εὐλογὰς ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ οἱ νομοκανονικὲς ἀπορίες του», *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ἱστορίας καὶ Φιλολογίας*, Ἡράκλειο 2010, σ. 69 ἐπ.

εκείνο που επικαλέστηκαν οι όφφικιάλιοι του Πατριαρχείου στην προηγούμενη περίπτωση, ή συνοδική απόφαση που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1179 επί πατριαρχίας Θεοδοσίου. Και τα δύο αυτά κείμενα παραδίδονται, κατά ρητή δήλωση, από τον «Αρμενόπουλον».

Όσο όμως και αν αναζητήσουμε αυτά τα κείμενα είτε στη χειρόγραφη παράδοση είτε στις έντυπες εκδόσεις που γνώρισε ή «Εξάβιβλος» του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου πριν δει το φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ ἔργο που ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, δὲν θὰ τὰ ἐντοπίσουμε. Τὰ κείμενα αὐτὰ περιλαμβάνονται, καὶ τὰ δύο, στὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Juris Graeco-romani, tam canonici quam civilis*. Τότε γιατί αὐτὴ ἡ λανθασμένη προσγραφή, καὶ μάλιστα ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς χρῆστες τοῦ ἔργου;

Ὁ Κ. Πιτσάκης τὸ 1995 διατύπωσε τὴν ἄποψη μήπως ἡ «παρανόηση» αὐτὴ ἦταν μιὰ συνειδητὴ ἐπιλογή προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἀποδοχὴ στὴν Ἀνατολὴ μιᾶς κανονικῆς συλλογῆς χρήσιμης, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε ἐκπονηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ στὴ «σχισματικὴ» ἢ «αἰρετικὴ» Δύση. Τὴν ἄποψή του ἐνίσχυσε θυμίζοντας τὴν περίπτωση τοῦ πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα, ὁ ὁποῖος ὅταν καταδικάστηκε τὸ 1666 ἀρνήθηκε νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀπόφαση ὑποστηρίζοντας πὼς ἡ ἐντυπὴ συλλογὴ στὴν ὁποία στηρίχθηκαν οἱ κριτές του ἦταν «αἰρετικὴ» ἐπειδὴ εἶχε ἐκτυπωθεῖ στὴ Δύση!¹²

Πιθανότερη ὡστόσο ἐρμηνεία γιὰ τὴν προσγραφή τοῦ πρῶτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius στὸν Ἀρμενόπουλο φαίνεται ἡ ἀκόλουθη. Στὸ πρῶτο «βιβλίον» τοῦ τόμου δημοσιεύεται τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου «Ἐπιτομὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων», ἐνῶ στὸ τελευταῖο «βιβλίον» περιέχεται τὸ ἔργο «Περὶ αἱρέσεων», ἓνα πόνημα που προσγράφεται καὶ αὐτὸ στὸν Ἀρμενόπουλο. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιούργησε τὴν (λανθασμένη) ἐντύπωση πὼς ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου περιεῖχε στὸ σύνολό του ἔργα τοῦ Ἀρμενόπουλου ἢ μιὰ συναγωγὴ κειμένων που ἐκεῖνος εἶχε συγκροτήσει.

Τὴν ὑπόθεση πὼς ἡ «παρανόηση» δὲν ὑπέκρυπτε κάτι ἄλλο τὴν ἐνισχύει καὶ μιὰ ἔμμεση μαρτυρία που προέρχεται ἀπὸ τὸν λόγιο Χρῦσανθο Νοταρά. Συγκεκριμένα, ὅταν ὁ Χρῦσανθος θέλησε νὰ καταγράψει σὲ ἓνα

12. Βλ. Πιτσάκης, ὁ.π., καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναγραφόμενη βιβλιογραφία: W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, Λονδίνο 1871-1876, V, σ. 725: «he [ὁ Νίκων] impudently called it [the book] heretical, because it had been printed in the West» καὶ I. Žižek, *Kormičaja Kniga...* (σημ. 10), σ. 172 σημ. 118.

δικό του χειρόγραφο τὰ περιεχόμενα στους δύο τόμους τοῦ *Juris Graeco-romani* χρησιμοποίησε τους ακόλουθους τίτλους: «Ἐν τῷ α^ο τόμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου» καί: «Ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ ταῦτα περιέχονται». Τὸ γεγονός ὅτι στήν ιδιόγραφη ἀναγραφή του ὁ Χρῦσανθος Νοταρὰς ἀπέδωσε στὸν Ἀρμενόπουλο τὰ περιεχόμενα στὸν πρῶτο τόμο ἀποτελεῖ, πιστεύω, μιὰ ἰσχυρὴ ἀπόδειξη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ λαθασμένη ἀλλὰ γενικευμένη ἐντύπωση καὶ ὄχι γιὰ μιὰ ἠθελημένη ἀποσιώπηση.¹³

Πρὶν παρουσιάσουμε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ χρονολογήσουμε τὴν πρώτη, τὴν ἀρχαιότερη παρουσία τοῦ ἐντύπου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸν 17ο αἰῶνα, ἄς ἀναφέρουμε κάποιες ἐνδείξεις ποὺ δηλώνουν τὴν παρουσία τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius στήν Ἀνατολὴ πρὸς τὴν ἀντίθετη χρονολογικὴ κατεύθυνση, μετὰ δηλαδὴ τὸ 1712 καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἀντίτυπο τοῦ ἔργου ἀναφέρεται σὲ καταλόγους ποὺ καταγράφουν τὴ Βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων. Δὲν γνωρίζουμε πότε τὸ ἀπέκτησαν ἀλλὰ ἔχουμε ὡς ἓνα *terminus ante quem* τὸ 1723, ἀφοῦ ὁ παλαιότερος κατάλογος ποὺ τὸ ἀναφέρει ἔχει συνταχθεῖ ἐκεῖνη τὴ χρονιά.¹⁴

Ἐνα ἄλλο ἀντίτυπο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, βάσιμα, πὼς βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ λόγιου Νικολάου Καρατζᾶ. Ἡ μαρτυρία ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια ὑπόθεση εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ἐνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ συγκρότησε ὁ Καρατζᾶς ἦταν καὶ ἐκεῖνο ποὺ μετὰ τὸ θάνατό του πέρασε στήν κατοχὴ τοῦ μητροπολίτη Ἀργολίδος Γερασίμου καὶ σήμερα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.¹⁵ Ὁ Καρατζᾶς ἀντέγραφε συνήθως μὲ τὸ

13. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στήν Ἀθήνα, στήν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, προερχόμενο ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στήν Κωνσταντινούπολη. Τὸ χειρόγραφο, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή «Ἐκ τῶν Συμμίκτων Χρυσάνθου πατριάρχου Ἱεροσολύμων» καὶ ταξινομικὸ ἀριθμὸ 441, ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 416-419 καὶ 477. Ἡ καταγραφή τῶν περιεχομένων στὸ ἔργο *Juris Graeco-romani* στὰ φ. 101^v-102^r.

14. Βλ. N. Iorga, «Catalogul bibliotecii lui Constantin Mavrocordat», *Analele Academiei Romane*, 2nd ser., 37 (1914-1915), 86 καὶ τὸ ὑπὸ ἔκδοση ἔργο τῶν N. Pissis, K. Sarris (ἐπιμ.), *Bibliotheca vivens*, τ. 2: The Libraries of Nikolaos Mavrokordatos (1680-1730). A Reconstruction, Βισβάντεν.

15. Τὴν περιπετειώδη πορεία αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου, ποὺ ὡς πρόσφατα τὸ θεωροῦσαν χαμένο, ἔχουν περιγράψει στὴ μελέτη τους οἱ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Π. Δ.

χέρι του τὰ κείμενα πού τόν ἐνδιέφεραν, ὅταν ὁμως ἐντόπιζε δίφυλλα ἢ τετράδια γραμμένα ἀπό ἄλλους μέ κείμενα πού ἐπιθυμοῦσε νά ἔχει στή συλλογή του, τὰ ἐνσωμάτωνε, τὰ συστάχωνε στό ὑπό κατασκευή σῶμα τοῦ χειρογράφου του. Στό ἐν λόγω χειρόγραφο ἔχουν συσταχῶθεϊ τετράδια γραμμένα ἀπό τόν κυπριακῆς καταγωγῆς Μάρκο Πορφυρόπουλο¹⁶ μέ νομική ὕλη πού προφανῶς ἐνδιέφερε τόν Καρατζά. Ἀνάμεσα στά κείμενα πού εἶχε ἀπομνημονεύσει ὁ Πορφυρόπουλος ἦταν ἡ μελέτη τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μιχαῆλ Χούμνου «Περὶ τῶν βαθμῶν συγγενείας» καί τὸ κείμενο ἐνὸς σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β' μέ χρονολογία Ἰούνιος 1232 γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν σταυροπηγιακῶν μοναστηριῶν.¹⁷ Τὰ κείμενα αὐτὰ βρίσκονται στὰ φύλλα 90^v-91^r τὸ πρῶτο καί 161^r-162^r τὸ δεύτερο στό χειρόγραφο τοῦ Καρατζᾶ, σύμφωνα μέ τὴ σημερινὴ ἀρίθμηση τῶν φύλλων του. Καί τὰ δύο αὐτὰ κείμενα εἶχαν δημοσιευτεῖ στό ἔργο τοῦ Leunclavius, *Juris Graeco-romani* καί ὁ Καρατζᾶς ἔκρινε σκόπιμο νά σημειώσῃ, στό περιθώριο τοῦ χειρογράφου, τίς σχετικὲς παραπομπές στήν ἐκδοση: «Ἴδε βιβλ.: ἡ', σελίδι 519 τοῦ Γραικορωμαϊκοῦ νομίμου» γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Χούμνου καί «Νομίμ: γραικορ: σελ. 235» γιὰ τὸ κείμενο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος. Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς παράλληλα σημείωσε στό κείμενο τῆς μελέτης τοῦ Χούμνου πού παρέδιδε τὸ χειρόγραφο τίς ὅποιες διαφορὲς ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἐντυπὴ ἐκδοση πού εἶχε στήν κατοχή του. Καί στό σιγιλλιο τοῦ Γερμανοῦ συμπλήρωσε ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκδοση τὴν περιγραφὴ τῆς μολύβδινης βούλλας πού «ἀπῆρωρεῖτο» στό ἔγγραφο, περιγραφὴ ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρχε στό κείμενο πού εἶχε ἀντιγράψῃ ὁ Πορφυρόπουλος. Εἶναι νομίζω ἀξιόπιστες ἐνδείξεις ὅτι ὁ Καρατζᾶς εἶχε στή βιβλιοθήκη του τὸ ἐντυπο.

Ἄς περάσουμε τώρα σὲ ὅσα θὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὸν 17ο αἰώνα.

Μιχαηλάρης, Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο χειρόγραφο πού ἐλάνθανε: τὸ “Χειρόγραφον Γ, τοῦ Γερασίμου Ἀργολίδος”. Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἑλληνικά* 45 (1995), 85-109.

16. Γιὰ τὸν Μάρκο Πορφυρόπουλο ὡς γραφέα τῶν σχετικῶν κειμένων βλ. ὅσα ἀναφέρουμε στὴν πιὸ πάνω μελέτη, σ. 92-93. Γιὰ τὴ δραστηριότητά του ὡς γραφέα χειρογράφων βλ. Α. Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* ζ' (1994), 545.

17. Βλ. V. Laurent, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, v. 1 fasc. IV, Παρίσι 1971, N. 1259.

V

Ἄν τὸ ἀρχαιότερο ἀντίτυπο τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius εἶχε ἐντοπιστεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1712, μιὰ καταγραφή τῆς ἱστορίας τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μεγίστης Λαύρας, μελέτη δημοσιευμένη τὸ 1987, ἀνέδειξε πὼς ἕνα ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ ἔργου πέρασε στὴν ἄθωνικὴ μονὴ ὅταν ὁ κτήτοράς του, ὁ πρῶν πατριάρχης Διονύσιος Γ', δώρισε μέρος τῆς βιβλιοθήκης του στὸ μοναστήρι. Ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μεγίστης Λαύρας, κατέγραψε 10 ἔντυπα βιβλία ποὺ ἐντόπισε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Διονυσίου· μεταξύ αὐτῶν καὶ τὸ «Iuris Graeco-Romani, Φραγκοφούρτη 1596».¹⁸

Στὸ ἐρώτημα πότε ἀπέκτησε τὸ ἔντυπο αὐτὸ ὁ Διονύσιος, ἕνα κτητορικὸ σημεῖωμα γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρει τὴν ιδιότητά του ὡς πατριάρχης («ἐκ τῶν τοῦ Διονυσίου π(ατ)ριάρχου»), μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ὑποστηρίξω τὸ 2007 ὅτι τὸ ἀπέκτησε καὶ ἔγραψε τὸ σημεῖωμα στὸ διάστημα μετὰ τὴν 21η Ἰουνίου 1662 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν 21η Ὀκτωβρίου 1665, τὰ δύο ἀκραῖα ὄρια τῆς πατριαρχίας του.¹⁹

Ὅταν εἶχα ὑποστηρίξει τὴν πιὸ πάνω ἄποψη, εἶχα στὴ διάθεσή μου μόνο τὴ σελίδα τίτλου τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἐντύπου, ὅπου καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Διονυσίου Γ'. Στὸ τέλος ὅμως τοῦ δευτέρου τόμου ὑπάρχουν δύο ἄλλα σημειώματα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μεταθέσουμε τὸ χρόνο ποὺ ὁ Διονύσιος ἀπέκτησε τὸ ἔντυπο καὶ νὰ πληροφορηθοῦμε ποιὸς τὸ ἀγόρασε πρῶτος, ποῦ τὸ ἀγόρασε καὶ γιὰ χάρη ποιοῦ τὸ ἀγόρασε.

Στὸ τελευταῖο λοιπὸν φύλλο ὑπάρχει ἕνα κτητορικὸ σημεῖωμα γραμμένο ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1650, τὴν ἐποχὴ ποὺ δὲν ἦταν βέβαια πατριάρχης ἀλλὰ μέγας πρωτοσύγκελος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. «Τὸ ἀγόρασα», σημειώνει ὁ Διονύσιος, «ἀπὸ τὸν κύρ Μιχαὴλ χιότι [= χιώτης;] ...διὰ γρόσια ρεάλια τέσσερα». Καὶ βάζει καὶ ἕναν μάρτυρα νὰ ὑπογράψει γιὰ νὰ διασφαλίσει, προφανῶς, τὴ συμφωνία.

Τὸ «γρόσι ρεάλι» εἶναι βέβαια τὸ εὐρωπαϊκὸ ἀσημένιο νόμισμα ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἰσοῦται μὲ 5 λίρες «βενέτικες» ἢ μὲ 80 ὀθωμανικὰ ἄ-

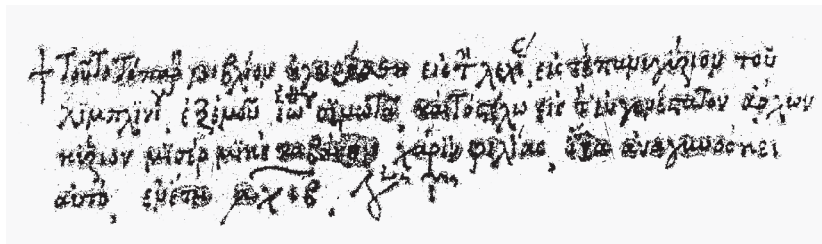
18. Βλ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω», *Μνήμων* 11 (1987), 110 σημ. 39.

19. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, «Ἐντυπες ἐκδόσεις νομικῶν πηγῶν...» (σημ. 10), σ. 16-17. Ὁ συνάδελφος καὶ φίλος Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δώσει φωτοτυπία τῆς σελίδας τίτλου τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἐντύπου.

σπρα. Σε ένα πιό πρακτικό επίπεδο, γύρω στα 5 άσπρα κόστιζε μια όκα σιτάρι, 10 άσπρα μια όκα τυρί, μια όκα ψωμί 3 άσπρα, τὸ λάδι 10-12 άσπρα και στην ἴδια τιμὴ τὸ ἀρνίσιο κρέας. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἔντυπο κόστιζε τὴν ἐποχὴ πού τὸ ἀγόρασε ὁ Διονύσιος ὅσο 26 ὀκάδες κρέας ἢ ἴση ποσότητα λαδιού.²⁰

Πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖωμα ἔχει γραφτεῖ ἕνα ἀκόμα, πού μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ σημαντικότερο: πού και πότε ἀγοράστηκε τὸ ἀντίτυπο, πληροφοροῖα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε βάσιμα σὲ ποιά βιβλιοθήκη τῆς Ἀνατολῆς φιλοξενήθηκε.

«† Τοῦτο τὸ παρὸν βιβλίον ἠγοράσθη εἰς τὴν Λεχίαν, εἰς τὸ πανηγύριον τοῦ Λῆμπλινίου... ἐν ἔτει ,αχιβ' [1612] ἰνδικτιῶνος ι'»²¹), ἀναφέρεται στὸ σημεῖωμα: ἐκεῖ τὸ ἀγόρασε ὁ Ἰωάννης Σιμωτᾶς ὄχι γιὰ νὰ τὸ κρατήσει ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸ δωρίσει στὸν Μιχαὴλ Καβάκο. Τὴν πρόθεσή του τὴν ἀναφέρει ρητὰ στὸ ἴδιο σημεῖωμα: «ἠγοράσθη ἐξ ἐμοῦ Ἰωάννου Σιμωτᾶ και τὸ στέλω εἰς τὸν εὐγενέστατον ἄρχων κίριον μίσερ Μικὲ Καβάκον χάριν φίλιας, ἵνα ἀναγνωσκει αὐτό».

Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἰωάννη Σιμωτᾶ

Ἡ «Λεχία» εἶναι βέβαια ἡ Πολωνία και τὸ πανηγύρι τοῦ «Λῆμπλινίου» ἦταν πολὺ γνωστὸ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καθὼς ἡ πόλη Lublin βρισκόταν στὸν ἐμπορικὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Οὐκρανία – Ρωσία πρὸς τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη.²¹

20. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Εὐτυχία Λιάτα γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία και τὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ.

21. Γιὰ τὸ πανηγύρι ὡς τόπο πώλησης βιβλίων και στὸν ἐλληνικὸ χῶρο βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Λέανδρος Βρανούσης στὸ πρῶτο Συνέδριο τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, *Τὸ βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινότητες*, Ἀθήνα 1982, σ. 368 ἐπ.

Ὁ Ἰωάννης Σιμωντᾶς εἶναι ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴν Πογδοριανὴ τῆς Ἠπείρου ἔμπορος, ὁ ὁποῖος ζῶσε καὶ ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα του στὶς παραδουνάβιες χῶρες, διατηρώντας σχέσεις καὶ μὲ τὴ γενέτειρά του καὶ μὲ πατριαρχικούς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐκδηλο τεκμήριο ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι μὲ δαπάνες του ἀνήγειρε ἐκ βάθρων ἓνα μοναστήρι στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὴ μονὴ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου τὴν ἐπονομαζόμενη Σωσίνου, τὴν ὁποία τὸ Πατριαρχεῖο ὕστερα ἀπὸ αἰτησή του ἀνέδειξε τὸν Μάρτιο τοῦ 1598 σὲ σταυροπηγιακὴ μονὴ ἀναγνωρίζοντας τὸν Ἰωάννη Σιμωντᾶ ὡς κτήτορά της.²² Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐρώτημα: πῶς βρέθηκε ὁ Σιμωντᾶς «εἰς τὸ πανηγύριον τοῦ Λίμπλίνιου», νομίζω ὅτι οἱ ἐμπορικές του δραστηριότητες στὶς παραδουνάβιες χῶρες ἀποτελοῦν μιὰ ἐπαρκὴ ἀπάντησιν.

Ὁ ἀποδέκτης τοῦ δώρου, ὁ «ἄρχων κύριος μισερ Μικὲς Καβάκος», χιακῆς καταγωγῆς, εἶναι πρόσωπο γνωστὸ στὴν κοινωνία τῆς Κωνσταντινούπολης, εὐπορος καὶ στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Μάλιστα, ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπίσημο πατριαρχικὸ γράμμα, σὲ κάποια δύσκολα γιὰ τὰ οικονομικὰ τοῦ Πατριαρχείου χρόνια δάνεισε ἓνα χρηματικὸ ποσὸ σ' αὐτὸ (ἄνευ τινὸς κέρδους).²³ Ἴσως ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του αὐτὲς ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Α' ὁ Λούκαρις τὸν ὀνόμασε ἔξαρχο καὶ τοῦ παραχώρησε τὰ εἰσοδήματα κάποιων πατριαρχικῶν ἐξαρχιῶν οἱ ὁποῖες μάλιστα βρίσκονταν στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὴ Χίο.²⁴

22. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μονὴ Σωσίνου καὶ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Ἰωάννη Σιμωντᾶ στὴν ἐκ νέου ἀνέγερσὴ της στὴ μελέτη τοῦ Λέανδρου Βρανούση, «Ἡ ἐν Ἠπείρῳ Μονὴ Σωσίνου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 6 (1936), 72-129, ἰδίως 86 ἐπ. Τὸ πρῶτο σχετικὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1598, ὅταν τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἦταν ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς (τὸ κείμενο δημοσίευσε ὁ Βρανούσης, ὁ.π., σ. 115-117). Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ τοποτηρητῆ καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τοῦ Ματθαίου Β' τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1598, ὁ κτήτωρ φρόντισε νὰ ἐκδοθεῖ τὸν ἴδιον μῆνα νεότερο σιγίλλιο ἀπὸ τὸν νεοεκλεγέντα πατριάρχη (πρῶτη, ἀτελής δημοσίευσιν τοῦ κειμένου τοῦ νέου σιγιλίου ἀπὸ τὸν Ν. Τσιγαρά, «Ἡπειρωτικά – Δύο πατριαρχικά σιγίλλια – Μονὴ Σωσίνου ἐν Πογδοριανῇ καὶ Μέτσοβον», *Ἄττικὸν Ἡμερολόγιον* 25 (1896), 312-316. Νεότερη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 117-120).

23. Τὸ κείμενο τοῦ σχετικοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἰωακείμ Φορόπουλος, «Ἐγγράφα τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899), 59-60.

24. Γιὰ τὸ θεσμὸ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ γεγονός τῆς ἐχώρησιν τῶν πατριαρχι-

VI

Συμπέρασμα: τὸ πρῶτο ἀντίτυπο τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Johannes Leunclavius *Juris Graeco-romani, tam canonici quam civilis* φθάνει τὸ 1612 στὴν Ἀνατολή, δεκαἑξὶ χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ του. Ἀποδέκτης, ὁ Μιχαὴλ Καβάκος, ποὺ κατοικεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Λόγω τῶν καλῶν του σχέσεων μὲ τὸ Πατριαρχεῖο μποροῦμε νὰ εικάσουμε πὼς παρουσίασε τὸ ἀπόκτημά του καὶ στὴν πατριαρχικὴ Γραμματεία. Ἄς σημειωθεῖ πὼς τὸ ἔτος ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ ἔργο τοῦ Leunclavius ἦταν κρίσιμο γιὰ τὴν πατριαρχικὴ Γραμματεία, καθὼς περὶ τὸ 1593 χάνονται τὰ ἔγγραφα τοῦ «Νομίμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», τῆς νομοκανονικῆς συλλογῆς ἢ ὁποία εἶχε συγκροτηθεῖ στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1564.²⁵ Κατὰ συνέπεια, ἡ χρῆση τοῦ ἔργου τοῦ Leunclavius ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τίς ὡς σήμερα ἔρευνες στὸ 1712, ἴσως μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ παλαιότερη ἐποχὴ. Ἴσως τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Λεοντόνουχου –ὅπως ἀπέδωσε ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς τὸν 16ο αἰῶνα στὰ ἑλληνικὰ τὸ ὄνομα τοῦ Johannes Leunclavius—²⁶ νὰ στάθηκε χρήσιμο στὸ ἔργο τῆς πατριαρχικῆς Γραμματείας καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1712.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

κῶν ἐξαρχιῶν τῆς Χίου στὸν Καβάκο βλ. Μάχη Παΐζη–Ἀποστολοπούλου, *Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1995, passim καὶ εἰδικότερα σ. 145-146.

25. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ δημοσίευμα *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, 1564 - ci. 1593*, τ. 1, Ἀθήνα 2008, σ. 25-28.

26. Γιὰ τίς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Leunclavius καὶ Ζυγομαλάς. Δύο φίλοι μεταξύ μιᾶς Μεγάλης καὶ μιᾶς Μικρῆς Συνόψεως», *Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς. Πατριαρχεῖο - Θεσμοὶ - Χειρόγραφα*, ἐπιμ. Σταῦρος Περειτίδης & Γεώργιος Στεῖρης, Ἀθήνα 2009, σ. 291-304.

Résumé

SUR LE SORT DE L'ŒUVRE DE JOHANNES LEUNCLAVIUS,
JURIS GRAECO-ROMANI EN ORIENT

Le premier exemplaire de 1612

Le sort d'un livre imprimé rassemblant des textes en langue grecque, édité à Francfort en 1596, a déjà été évoqué dans des recherches scientifiques. L'œuvre de Johannes Leunclavius, *Juris graeco-romani, tam canonici quam civilis*, en deux volumes, contenant des textes de droit canon byzantin en version gréco-latine, a été utilisé en 1712 par le patriarcat de Constantinople pour une affaire du droit de la famille, comme on le savait déjà, et, presque à la même époque a été invoqué par un prêtre qui vivait dans le Péloponnèse, dans la ville de Mistra, afin de réaliser sa volonté de gravir les échelons de la hiérarchie.

Le nouvel élément introduit par la présente étude tient à la redaction de l'époque d'apparition du livre en Orient : au lieu de 1712, il faut le placer en 1612. Un exemplaire de cet ouvrage, qui est conservé aujourd'hui dans la bibliothèque du monastère athonite de la Grande Lavra, provient de la bibliothèque de celui qui fut le patriarche de Constantinople au XVIIe siècle, du 21 juin 1662 au 21 octobre 1665. Ce patriarche, Dionysios III, a voulu léguer une partie de sa bibliothèque au monastère athonite. D'après les notes bibliographiques conservées dans le deuxième volume de l'ouvrage, on sait d'abord que Dionysios a acquis l'imprimé en 1650, avant même de devenir patriarche ; plus important encore, cet exemplaire a été acheté en 1612 en Pologne, à Lublin, par un marchand d'Épire Jean Simotas, afin de l'offrir au « seigneur » originaire de Chio, Michel Kavakos, habitant alors de Constantinople. En raison des relations étroites de Kavakos avec le patriarcat de Constantinople, on peut raisonnablement supposer que l'ouvrage a été connu par la chancellerie patriarcale, car quelques années plus tôt les traces d'un recueil légal similaire, celui qui a été appelé « Le "Nomimon" de la Grande Église » avaient été perdues. C'est là une hypothèse de travail dont je pense qu'elle mérite d'être étudiée.

